

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск III

Одеса 2014

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Немченко. – Одеса: ФЛП «Фридман А.С.», 2014. – 120 с.

У третьому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень викладачів і аспірантів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи, починаючи від доби раннього християнства. До збірки також увійшли праці фахівців-єгиптологів та медієвістів з академічних закладів Києва, Санкт-Петербурга та Кишиневу.

Збірку підготовлено в межах наукової теми «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» (№ держреєстрації – 0113U002694)

Редактор

І.В. Немченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Коректор

Д.К. Погребна

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова 14 жовтня 2014 р., протокол №2.

ISBN 978-966-96181-12-11

© Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

І.С. Горнова

«Гурток Пселла»: мінлива доля візантійської інтелігенції

Стаття присвячена питанню про взаємини візантійської влади та інтелектуалів і ролі останніх в житті візантійського суспільства. Автор розглядає долю так званого «гуртка Пселла» - об'єднання освічених людей під керівництвом Михаїла Пселла при дворі імператора Константина IX Мономаха.

Світова історія знає чимало прикладів участі інтелектуалів у модернізаційних процесах свого суспільства. Однак у Візантійській імперії основна роль інтелектуалів була іншою. Після падіння Римської імперії завданням людей розумової праці у Візантії, як її наступниці, було зберегти велику спадщину античного світу, пронести світло еллінської освіченості крізь століття. Інтерес до античності в залежності від соціально-політичних умов згасав або поновлювався. Дослідники відзначають окремі періоди активізації антикізуючого напрямку у візантійській культурі¹.

На відміну від середньовічного Заходу, в Візантії інтелектуали завжди були близькі до престолу². Це визначалося двома істотними обставинами. По-перше, Візантія завжди була державою з сильною центральною владою. Навіть у періоди проявів сепаратистських тенденцій інститут імператорської влади залишався непорушним, і двір імператора, незважаючи на зміни, що відбувалися в політичній сфері, залишався центром суспільного життя

¹ Поляковская М.А. Портреты византийских интеллектуалов: Три очерка. – СПб., 1998. – С.6; Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. – К., 1991; Liubarskij J.N. Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1992. – Vol. 46: Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan. – P. 177–186.

² Чекалова А.А., Поляковская М.А. Интеллектуалы и власть в Византии // *Византийские очерки: Тр. рос. ученых к XIX междунар. конгрессу византинистов.* – М., 1996. – С. 5–7.

країни³. По-друге, служба при імператорському дворі, посади в різних відомствах гарантували людині соціальний добробут. У ряді випадків не земля (як це було на заході християнського світу), а саме посада надавала людині соціальної ваги, визначала її становище в суспільстві, забезпечувала їй матеріальне процвітання. Як зазначав О. П. Каждан, своєрідністю Візантії було «акорпороване суспільство», в якому доступ до соціально значущих ролей формально був відкритий для вихідця з будь-яких верств⁴. Освіченість поряд із заслугами перед імператором чи особистими якостями залишалася потужним інструментом соціальної мобільності, одним з головних засобів, що прискорювали процес просування по кар'єрних сходах.

Зазначені обставини багато в чому визначили високий ступінь концентрації інтелекту біля трону візантійських монархів.

Звернемося до розгляду шляхів входження інтелектуалів у придворний світ і характеристики їх ролі в імператорському оточенні.

Візантійський інтелектуал у всі часи бажав пробитися до двору. Не випадково освічені провінціали прямували до столиці, рухомі не лише бажанням продовжити своє навчання в столичних школах, а й усвідомленням того, що тільки там можна здобути славу, визнання, імператорське благовоління і, якщо пощастить, посаду з гарантованим статком. Ролей, на які претендували вчені та письменники, в репертуарі імператорського двору було більш ніж достатньо. Одна з можливостей, яка відкривалася перед відомим вченим, - стати вчителем царських дітей або дружини правителя. Усвідомлюючи важливість освітньої підготовки для коронованих осіб, імператори дбали про навчання своїх спадкоємців під керівництвом досвідчених наставників. Ця

³ Куш Т.В. Роль интеллектуалов в придворном мире поздней Византии // Известия Уральского государственного университета. – 2009. – №4 (66). – С. 238.

⁴ Каждан А.П. Культура Византии. – М., 1968. – С.70.

практика, добре відома ще з античних часів, мала поширення протягом всієї історії Візантії.

Одна з ключових ролей, відведених при дворі інтелектуалам, полягала в складанні енкоміїв (βασιλικός λόγος, похвальне слово) на честь імператора або членів його сім'ї. Риторика розглядалася владою як інструмент політики, як засіб масової пропаганди, оскільки за допомогою риторичних творів транслювалися важливі ідеологічні установки, відтворювалися основи політичної ідеології і уявлення про імператорську владу, проголошувалися політичні ідеали та моральні орієнтири⁵. При цьому ритори, слідуючи античному принципу, який передбачав право вільно висловлювати свої думки (ή παρρησία), допускали можливість публічної критики влади, хоча ця критика часто була багаторазово пом'якшена похвалами і прихована під товщею дифірамбів.

Інтелектуали часом наважувалися давати поради правителю, рекомендувати кращий спосіб вирішення тієї чи іншої проблеми. У такому випадку способом вплинути на рішення імператора або спонукати його до якогось вчинку був панегірик.

Освічені люди, пов'язані з придворною службою, бачили життя палацу зсередини. Від їх критичного погляду не могли вислизнути негативні сторони палацових вдач. В'ідливі висловлювання і критика вчених на адресу придворних малюють картину палацового життя, зараженого хворобами піддесливості і лицемірства. Втім, потрапивши у придворне коло, яке ними так висміювалося, інтелектуали змушені були грати за його правилами, змагаючись у раболіпстві перед владою.

⁵ Dennis G. Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality // Byzantine Court Culture from 829 to 1204; ed. by H. Maguire. – Washington, 1997. – P. 131–140; Hunger H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. 2 bd. – München, 1978. – Bd. I. – 1978. – P. 211–214; Hunger H. Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden // Wiener byzantinischen Studien. – Wien, 1964. – Bd. 1. – P. 65–74.

Завдяки присутності в палаці освіченої еліти, частково змінювався придворний клімат. Повага до знань і прагнення долучитися до літературної праці створювали тут особливу інтелектуальну атмосферу. Прикладом цього може служити, зокрема, неформальне об'єднання при дворі імператора Константина IX Мономаха, відоме як «гурток Пселла». Членами гуртка, крім Михаїла Пселла, були видатні вчені свого часу: номофілак (голова правової школи), майбутній патріарх Іоанн Ксифілін, шкільний вчитель, майбутній митрополит Евхаїтський Іоанн Мавропод, майбутній патріарх Константин Ліхуд. Під час правління Константина IX Мономаха Ліхуд обіймав високу посаду «месазона» (μεσάζων, mesazon), тобто першого міністра двору⁶. Саме завдяки його впливу стало можливим створення цього об'єднання при дворі. В середині його існувала особлива інтелектуальна і моральна атмосфера «вченої дружби», яка відгороджувала і підносила цих людей над оточуючими⁷.

Найбільших успіхів у наукових заняттях серед всіх учасників цього об'єднання досяг Михаїл Пселл, який став його головою та справжнім речником. Виступаючи за збереження та вивчення античної спадщини, він заявляв, що його попередники на інтелектуальному терені зовсім забули про свою місію і, засвоївши «лише наше вчення» (тобто християнське), відрізнялися значним неучтвом⁸. Пселл нерідко зіставляв навколишню дійсність з античними зразками і в них шукав еталони для своїх оцінок. При цьому сучасність здавалась Пселлу епохою деградації порівняно до старовини. Так, у «Хронографії» Пселл гірко шкодував про те, що в його час «ні Афіни, ні Нікомідія, ні Олександрія в Єгипті, ні Фінікія, ні обидва Рими (перший – гірший і другий

⁶ Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. – Munich, 1977. – P.13.

⁷ Любарский Я.Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма // Безобразов П.В., Любарский Я.Н. Две книги о Михаиле Пселле. – СПб., 2001. – С. 260.

⁸ Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία: Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου / Μετ. Α. Σιδέρη. – Αθήνα, 1993. – Σ. 6. 43.

– кращий), ні жодне інше місто не можуть похвалитися жодною з наук...»⁹. Великою заслугою, яка мала принести йому вдячність нащадків, Пселл вважав те, що саме він «...відкрив і розчистив завалені джерела та з великими труднощами видобув вологу, яка знаходилась на дні»¹⁰.

Традиційна візантійська «імператорська ідея», тобто концепція божественності та одвічної справедливості царської влади, в ерудита Пселла, добре знайомого з платонівським ідеалом правління філософів, трансформується в уявлення про гармонійну державу. Рівновага і порядок у ній підтримуються царем, якого, в свою чергу, неодмінно і постійно направляють благочесні філософи. Сам Пселл претендував на роль радника та наставника правителів. Більшість його вчених і філософських трактатів являють собою своєрідні настанови, «імператорські університети». Найбільш виразно його погляди щодо політичної ролі вченого виражені в його головній праці – «Хронографії». У пасажі, де йдеться про зречення Ісаака I Комніна, Пселл висловлює думку, що філософ покликаний давати государю правильні поради¹¹.

Пселл неодноразово повідомляє про те, які конкретні політичні рекомендації він давав імператорам: «Дотримуючись свого звичаю давати царям добрі поради, я намагався втримати Романа, кажучи, що спочатку треба подумати про військо, скласти списки, закликати союзників і тільки коли все буде готове, починати війну»; «Про Геракла розповідають, що, побачивши грудне немовля Аякса Теламоніда, він загорнув його в левову шкуру. Не раз притискаючи до грудей Константина, я молився про те, щоб пішли йому на користь мої промови»¹². При цьому він нарікав з приводу «безглуздої звички» государів не слухати розумних порад. На його думку, дуже багато імператорів здатні слухати лише підлабузників і з підозрою дивляться на тих, хто

⁹ Ibid. – 6.43.

¹⁰ Ibid. – 6.42.

¹¹ Ibid. – 7.81.

¹² Μιχαήλ Ψελλός, Χρονογραφία. - Eud. Rom.12; Mich.13.

«смівливо говорить в ім'я блага» держави. Він неодноразово висловлював думку, що невміння госуларів прислухатися до мудрих політичних порад є згубним, і навіть заявляв, що це призвело до занепаду ромейської держави¹³. Думка про те, що імператори нехтують радниками, присутня і в приватному листуванні Пселла. Так, у листі до Іоанна Дуки Пселл нарікає: «З іншого боку, вже самому йому [Константину X Дуці – І. Г.] себе вистачає і він не потребує ані чужого розуму, ані досвіду»¹⁴.

У творах Пселла радник державця постає не в образі монаха-аскета чи суворого вчителя чеснот; навпаки, це політик-прагматик, який тверезо оцінює ситуацію. Так, описуючи самодержавне правління Феодори, Пселл міркує про людей різного складу та їх призначення. На його думку, політичні діячі, які вважають, що стоять вище за всі земні справи, і не вмють пристосовуватися до обставин, не можуть бути корисними царю та державі. Той же, кому довірено державні справи, не повинен вдавати з себе людину з душею, не схильною «до жодних слабкостей», бо досягнення такого стану неможливе. Оскільки ніхто не може похвалитися подібною досконалістю своєї природи, то, продовжує Пселл, «нехай той, кому довірені державні справи, і займається ними, як личить державній людині». Державний діяч не може завжди строго йти по прямій лінії; він має вміти проявляти гнучкість. Той же, хто відкидає «відхилення» від прямолінійних правил, повинен також відмовитися від надії на успіх своєї діяльності¹⁵. Отже, філософ, який не цурається державних справ, а намагається активно впливати на їх перебіг, – ідеальний імператорський радник.

«Гурток Пселла» мав певний вплив при дворі. Значною мірою завдяки зусиллям інтелектуалів сталася найважливіша подія в культурному житті Візантії XI ст. Спеціальним указом Константина IX Мономаха була заснована константинопольська вища школа, яка об'єднувала дві

¹³ Ibid. – Const.14; Const.18; Const.25.

¹⁴ Michael Psellos. Epistolae // PG, 122. – 1889. – Col.1170.

¹⁵ Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία. – 5.8.

самостійні галузі: юридичну та філософську. Першу очолив номофілак Іоанн Ксифілін, другу – іпат філософів Михаїл Пселл. Таким чином, до реорганізації системи вищої освіти Мономах залучив двох найосвіченіших людей свого часу¹⁶. Константинопольську школу іноді називають «університетом». Однак, на відміну від західноєвропейських навчальних закладів, вона не була вільною корпорацією викладачів та учнів. Головним завданням цієї ланки освіти була підготовка чиновників для державного апарату.

Привітність імператорської влади до діяльності «гуртка інтелектуалів» виявилась недовгою: на вершині успіху ця група зазнала переслідувань, і всі її члени, крім Пселла, який повернувся до двору за імператриці Феодори, змушені були назавжди залишити царський палац. Причини вказаних подій точно не відомі. Однак є підстави вважати це пов'язаним з заміщенням Константина Ліхуда на посту мезазона євнухом Іоанном (бл. 1050 р.). Сам Пселл в «Хронографії» так коментує ці події: «Головною причиною, яка спонукала нас [до віддалення – І. Г.], був самодержець, який направив колесо влади проти тих, хто піднявся на її вершину, і багатьох скинув у прірву; опинившись в цьому колесі, ми й самі дуже боялися, щоб він, ще більш його розкрутивши, не скинув би і нас, тих, хто не надто міцно тримався»¹⁷. Цілком імовірним є також припущення, що Константину IX здалася підозрілою хроніка, написана Іоанном Мавроподом¹⁸.

Отже, доля «гуртка Пселла» свідчить, що ставлення імператорської влади до інтелектуалів було подвійним. Влада була зацікавлена в тих із них, хто в складних умовах внутрішньої нестабільності і постійної загрози з боку сусідніх народів спромігся би підтримати і обґрунтувати ідею величі імперії. Однак василевси допускали вільнодумство підданців лише в межах, які самі ж визначали. Терпимість до інтелектуальної свободи при візантійському дворі була дуже

¹⁶ Lemerle P. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. – Paris, 1977. – P. 206.

¹⁷ Μιχαήλ Ψελλός. Ibid. – 6.193.

¹⁸ Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – СПб., 1997. – С.30.

відносною і не мала інших спонукальних мотивів, крім прагматичного бажання поставити собі на службу всі найкращі та найталановитіші сили імперії. Доля учня Михаїла Пселла – Іоанна Італа, який був підданий анафемі за імператора Олексія I Комніна за свої нехристиянські платонівські ідеї, доводить, що влада дозволяла зберігати античні знання, але спроби розвивати їх, надавати їм нової форми безжально придушувались¹⁹.

Попри репресивні дії влади, інтелектуальна традиція не перервалася. За часів династії Комнінів існує вже три гуртки, що об'єднують шанувальників науки та літератури. Одним з них керувала Анна Комніна. На чолі другого стояв ритор і філософ Михаїл Італік. Третій зібрався навколо севастократисси Ірини, вдови Андроніка, брата імператора Мануїла Комніна. Учасники гуртків вели наукові бесіди, обговорювали трактати з різних галузей знань, підготовлені ними для своїх покровителів. У XIV ст. відбувається перетворення інтелектуальних гуртків в літературні салони, так звані театри, які збирали прихильників тонкої гри розуму і досконалості літературного стилю. Давня антична традиція схиляння перед силою розуму, піддана у Візантії істотній переробці під впливом християнської філософсько-ідеологічної доктрини, все ж збереглася при дворі василевсів. Можливо, саме ця обставина є однією з причин тисячолітнього існування Візантійської імперії, найважливішим чинником її впливу на європейську цивілізацію.

¹⁹ Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. A.P. Kazhdan. – Oxford University Press, 1991. – Vol. II. – P. 1059–1060.